

Rhetoric of (re)presentation

Retoryka (re)prezentacji

8 (3) 2021 EDITOR: EWA MODRZEJEWSKA

KRYSTIAN SŁOMKA VEL SŁOMIŃSKI

UNIWERSYTET ŁÓDZKI

<https://orcid.org/0000-0003-3081-2299>

krystian.slominski@wp.pl

Przekłady i parafrazy „Vitae Regum Polonorum” Klemensa Janicjusza od XVI do XVIII wieku – sposoby kreowania wizerunku doskonałego władcy
Translations and paraphrases of “Vitae Regum Polonorum” by Klemens Janicjusz from the 16th to the 18th century – ways of creating the image of a perfect ruler

Abstract

W artykule analizowane są podobieństwa i różnice w sposobie kreowania wizerunków doskonałego władcy, które występują w zbiorze epigramatów Janicjusza oraz w tekstach inspirowanych jego dziełem, napisanych przez S. F. Klonowica, J. A. Kmitę, J. Głuchowskiego, M. Paszkowskiego i J. Bielskiego. Fakt, iż teksty te w różnym stopniu nawiązują do pierwowzoru, a ponadto powstawały na przestrzeni 200 lat, sprawia, że w kolejnych zbiorach zmienia się wymowa poszczególnych epigramów (ocena czynów władcy ulega złagodzeniu lub wyostreza się nagana); ponadto modyfikacji poddany jest zespół cech monarchów. Służą temu cztery typy zabiegów retorycznych (*quadripartita ratio*): adiekcja (*adiectio*), detrakcja (*detractio*), transmutacja (*transmutatio*) i immutacja (*immutatio*).

The article offers an insight into the similarities and differences in the way of creating the images of a perfect ruler in the collection of Janicius' epigrams and the texts inspired by his work, written by S.F. Klonowic, J.A. Kmita, J. Głuchowski, M. Paszkowski and J. Bielski. The fact that these texts refer to the prototype to a varying degree, and, moreover, were written over the span of 200 years, makes the significance of individual epigrams evolve in subsequent collections (the assessment of the ruler's deeds is softened or the criticism is sharpened). Moreover, the set of monarchs' features is subject to modification by using four fundamental rhetorical operations (*quadripartita ratio*): addition (*adiectio*), omission (*detractio*), permutation (*immutatio*), and transposition (*transmutatio*).

Key words

epigramat, władca, wizerunek, adiekcja, detrakcja, transmutacja, immutacja
epigram, ruler, addition, omission, transposition, permutation, image

License

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 international (CC BY 4.0). The content of the license is available at <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Received: 20 February 2021 | Accepted: 17 May 2021

DOI: <https://doi.org/10.29107/rr2021.3.1>

KRYSTIAN SŁOMKA VEL SŁOMIŃSKI

UNIwersytet Łódzki

<https://orcid.org/0000-0003-3081-2299>

krystian.slominski@wp.pl

Przekłady i parafrazy „*Vitae Regum Polonorum*” Klemensa Janicjusza od XVI do XVIII wieku – sposoby kreowania wizerunku doskonałego władcy¹

1. Wprowadzenie

Klemens Janicjusz pełniąc przez kilka lat służbę sekretarza na dworze wojewody krakowskiego Piotra Kmity w Wiśniczu, wielokrotnie miał okazję oglądać z bliska zdobiące pałac malowane wizerunki polskich władców. Ich widok, najprawdopodobniej, skłonił poetę do nakreślenia konterfektów rodzimych panujących (Helsztyński 1981, 93–94) – tak, w skrócie, zarysowuje się geneza *Vitae Regum Polonorum*², które – odpowiadając na potrzeby epoki – uczyniły Janicjusza *spiritus movens* polskiej pieśni historycznej (Janów 1929, 143–145). Ów zbiór *icones*, o dwudzielnej budowie epigramów (Budzisz 1988, 127–128), zawiera odpowiedni dla *genus demonstrativum* dwubiegunowy podział na *laudatio* i *vituperatio* władców. Całość, oparta na zasadach *docere*, *movere* i *delectare* (Volkmann 1995, 145), kieruje percepcję czytelnika przede wszystkim na obszar pouczenia, czemu służą walory faktograficzne i parenetyczne *Żywotów* (Malicki 1989, 64) – staranna ekscerpca wydarzeń z życia panujących (Lewandowski 1996, 106), nierzadko utożsamienie ich z postaciami autentycznymi, mitycznymi i starotestamentowymi, a przy tym odwołania do znanych antycznych exemplów. Przyjęcie takiej poetyki przez Janicjusza wiązało się z potrzebą uświadomienia czytelnika, że to, co minione, ma wpływ na to, co jest i co wydarzy się w przyszłości. Wszak Cyceroniańska maksyma „historia magistra vitae” zainspirowała Jana Długosza do napisania *Roczników, czyli kronik sławnego Królestwa Polskiego*. Zdaniem dziejopisa, zgłębianie dawnych wieków czyni człowieka dojrzałym (Długosz 2009, 66). Jak wiadomo, to kroniki stanowią pierwsze źródło wiedzy o rodzimych

1. Artykuł powstał na podstawie pracy magisterskiej, przygotowanej pod kierunkiem dr. hab. Michała Kurana, prof. UŁ, i obronionej na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Łódzkiego. Rozprawa ta zwyciężyła w II Konkursie Polskiego Towarzystwa Retorycznego na najlepszą pracę dyplomową z retoryki.

2. Poczet władców począł pisać Janicjusz około 1538 roku, a ukończył tuż przed swoją śmiercią. Pierwsze wydanie zaś ukazało się dopiero w 1563 roku w Antwerpii (Helsztyński 1981, 93–94).

monarchach, a zawarte w wizerunkach laudacje i nagany służą realizacji celu parrenetycznego. Janicjusz spisując rodzime dzieje, czerpał między innymi z kompendium Długosza. Ogromna popularność *Vitae Regum Polonorum*, za sprawą przystępnej formy poetyckiej, sprzyjającej zapamiętywaniu oraz trafnego doboru szczegółów (Ćwikliński 1893, 135), zaowocowała kilkunastoma edycjami do końca XVI wieku oraz w kolejnym stuleciu (Janicjusz 1966, 389–390). Stały się one również inspiracją dla potomnych, cykl doczekał się bowiem kilku przekładów i trawestacji w języku polskim: Sebastiana Fabiana Klonowica *Królów i książąt polskich [...] zawarcie i opis nowo uczyniony* (1576) oraz późniejszy *Pamiętnik królów i książąt polskich* (1590), Jana Achacego Kmity *Żywoty królów polskich* (1591), Jana Głuchowskiego *Ikones książąt i królów polskich* (1605), epigramaty zawarte w *Kronice Sarmacyjej Europejskiej* Aleksandra Gwagnina w tłumaczeniu Marcina Paszkowskiego (1611) oraz Jana Bielskiego *Widok Królestwa Polskiego* (1763).

Celem niniejszego studium jest wskazanie podobieństw i antynomii między wizerunkami władców nakreślonymi w *Vitae Regum Polonorum* i cyklach inspirowanych zbiorem Janicjusza, oraz próba odpowiedzi na pytanie, jak wskazane różnice wpływają na wymowę poszczególnych wierszy i w którym kierunku *laudatio* oraz *vituperatio* władców ewoluują. Analizie poddane zostaną fragmenty nakreślonych w *Vitae Regum Polonorum* wizerunków Przemysła II, Władysława Łokietka – będących laudacjami – oraz Mieszka II i Mieszka III Starego – o wymowie krytykującej. O doborze materiału zadecydowała oryginalna na tle cyklu kompozycja wierszy, a także zastosowane w nich środki retoryczne. Konterfekty Janicjusza zestawione będą z portretami zamieszczonymi w cyklach epigramatów autorstwa Klonowica, Kmity, Paszkowskiego, Głuchowskiego i Bielskiego. Materiał obejmuje wiersze powstałe od połowy XVI wieku do połowy XVIII stulecia. Tak duża rozpiętość czasowa jest istotna z uwagi na to, iż na przestrzeni lat zmieniło się spojrzenie zarówno na powinności monarchy, jak i rolę historii, której postrzeganie wpływało na sposób prezentowania wizerunku danego władcy, w tym odpowiedni dobór materiału historycznego czy anegdotycznego dokonywany przez autorów epigramatów do sformułowania krytyki bądź pochwały króla.

Wśród metod wykorzystanych do analizy, z uwagi na konieczność porównania zawartości tekstów napisanych w języku łacińskim i polskim, za wiodącą posłuży metoda komparatystyczna, której najwartościowsze możliwości, w kontekście badawczym, należy dostrzegać w reakcji danego autora na poprzedzający tekst właśnie w warstwie przekładów i parafraz (Nowicka-Jeżowa 2005, 352–353). Ponadto analizę wesprze hermeneutyka (Januszkiewicz 2017, 161–162), ponieważ materiał wymaga skrupulatnego objaśniania treści. Za niezbędne narzędzie

do analizy posłuży także retoryka³, jako sztuka konstruowania mowy, z uwzględnieniem wszystkich etapów jej powstawania, a więc *inventio* (z tej sfery wywodzą się *argumenta a persona* czy *amplificatio*), *dispositio*, *elocutio* – określającej mechanizmy modyfikacji językowej, w tym cztery kategorie zmian – *quadripartita ratio*, w której skład wchodzi:

- 1) adjekcja, polegająca na przyłączeniu do danej sekwencji nowych komponentów,
- 2) detrakcja, polegająca na bądź ich redukcji,
- 3) transmutacja – ingerencja w szyk wywodu,
- 4) immutacja – wymiana na substytut spoza układu (Lausberg 2002, 277–280).

2. *Quadripartita ratio*: analiza epigramów

Vitae Regum Polonorum składają się z czterdziestu czterech dwunastowierszowych epigramów tworzących zwartą wykładnię dziejów Polski, lecz zróżnicowanych pod względem doboru faktów z życia władców, struktury (Lewandowski 1996, 106–110) oraz zastosowanych środków retorycznych. W cyklach nawiązujących do zbioru Janicjusza mamy do czynienia z inspiracją na wielu poziomach⁴. Epigramy poszczególnych autorów różnią się od pierwowzoru i od siebie pod względem doboru władców, a także długości i kompozycji wierszy. U Klonowica mamy do czynienia z tetrastychami, u Kmity z sześcioma dystychami, u Paszkowskiego epigramy osiągają długość od 12 do 18 wierszy, u Bielskiego od 12 do 14, u Głuchowskiego zaś od 30 do 34.

W czwartym dystychu wiersza *Primislus* Janicjusz nawiązuje do zbrodni na Przemysle II.

Caeditur infidiis celebrans solenne lijci,
Inuidiam virtus dat sibi et illam necem. (Janicjusz 1966, 238)
[Zamordowano go zdradziecko, gdy zabawiał się w święto Bachusa;
jego cnota sprowadziła nań zawiść i śmierć]. (Janicjusz 1966, 239)

Fragment stanowi nie tylko wykładnię faktów na temat okoliczności śmierci władcy, lecz dokonana jest przede wszystkim ocena moralna Przemysła II. Z laudacji wynika,

3. Mechanizmy modyfikacji językowej określa elokucja, która opisuje dobór stosownych składników do wyrażanej myśli – zarówno pojedynczych słów (*verba singula*), jak i konstrukcji złożonej (*verba coniuncta*) (Lausberg 2002, 275–276). Granica między tymi dwiema sferami jest niejasna, gdyż pojedynczy składnik pozostaje immanentną częścią konstrukcji wielowyrzowej. Wprawdzie elokucja, z uwagi na swą rolę, odnosi się do gramatyki – ukierunkowanej, jako *ars recte dicendi*, na poprawność językową, lecz jej intencją, zgodnie z formułą *ars bene dicendi*, jest dążenie do doskonałości na wyższym poziomie (Lausberg 2002, 276).

4. Dzieło inspirowane innym tekstem może przyjmując formę translacji różniące się od pierwowzoru jedynie drobnymi szczegółami występującymi incydentalnie, uzasadnionymi głównie problemem natury wersyfikacyjnej czy inwencją autora tłumaczenia; kolejny poziom inspiracji to imitacja – „osiągnięcie podobieństwa pod względem treściowym i formalnym”; wreszcie emulacja – „współzawodnictwo z wybranym wzorem” (Fulińska 2000, 35). U Kmity mamy do czynienia z tłumaczeniem, u Klonowica, Głuchowskiego, Paszkowskiego i Bielskiego raczej z imitacją. Według Johanna Sturma istnieje sześć sposobów „ukrywania” imitacji, wśród nich kategoria *brevitas* (Fulińska 2000, 207).

że wrogość i akt morderstwa na Przemysle wywołała jego cnota – rozumiana w ujęciu Arystotelesowskim jako potencjał moralny utrwalaony poprzez czyny (Korolec 2006, 127).

W analogicznym fragmencie tetrastychu Klonowic rozbudował informację o zabójstwie króla:

W zapustne dni w Rogoźnie marnie zamordowan,
Od margrabiów w Poznaniu z przodkami pochowan. (S. F. Klonowic 1673, k. A_{4v})

Acernus dodał wzmiankę o miejscu zabójstwa i pochówku władcy, a także o mordercach (adjective), z kolei pominął przyczyny morderstwa (detrakcja), koncentrując się tym samym na faktach, nie zaś na ocenie króla.

Z kolei w przekładzie Kmity dostrzec można ingerencję w szyk wywodu:

Którego w mięsopusty zabito pokrycie⁵,
Zazdrość, cnota mu dała, a ona zabicie. (Kmita 1591, k. Ciiijv)

U Janicjusza szlachetność króla (A) była przyczyną zawiści (B) i morderstwa (C) (A daje B i C)⁶, u Kmity zaś wartości, którym hołdował Przemysł II, spowodowały zazdrość margrabiów, czego skutkiem była śmierć króla z ich rąk (A daje B, a B daje C), a więc *de facto* Przemysł II zginął przez system wartości, jaki przyjął (A daje C) – tutaj ciąg logiczny ulega rozbudowie, opierając się na najprostszym możliwym schemacie sylogizmu (Lausberg 2002, 126), mamy więc do czynienia z immutacją.

Głuchowski znacząco rozbudował część epigramatu dotyczącą okoliczności śmierci Przemysła II:

Przeto i ten zacny król dobry i cnotliwy
Będąc swym granicznikiem tak barzo straszliwy,
Iż się go jak Żydowie Moizesza bali,
Drudzy skromnie na imię jego ustawali.
Czego mu Otto Langus zajrząc z margrabiami,
Gdy wesół był w Rogoźnie swymi dworzanami.
Zdradliwie najachawszy na nieopatrnego,
Zabili go i przy nim wszytki sługi jego.
Po którym Polska długo w żałobie chodziła
I Febe twarz na niebie chmurami zakryła. (J. Głuchowski 1979, k. 71)

5. *Pokrycie* – ‘skrycie, podstępnie, w tajemnicy’ (Mayenowa 1998, 376).

6. Jak twierdził Kwintylijan, „nie można niczego udowodnić inaczej, jak tylko odwołując się albo do rzeczy wynikających z tych, które udowadniamy, albo do rzeczy im przeciwnych” oraz „nie można niczego udowodnić inaczej, jak tylko odwołując się albo do rzeczy wynikających z tych, które udowadniamy, albo do rzeczy im przeciwnych, których musimy poszukiwać w czasie poprzedzającym nasze fakty, albo w czasie dla nich równoczesnym, albo też w czasie względem owych faktów późniejszym” (Lausberg 2002, 210–211). Tragiczną śmierć króla można uznać w tym kontekście za potwierdzenie jego szlachetnych czynów.

Poeta uzupełnił informacje o Przemysle (adjekcja) – skonkretyzował jego zabójców, a także inne ofiary morderstwa, podkreślił także, posilając się porównaniem o biblijnej proveniencji, iż władcy państw ościennych czuli ogromny respekt wobec Przemysła II, a ponadto wspomniął o żałobie po śmierci króla – sformułowanie to ma zresztą charakter amplifikacji. Tym samym *laudatio* Przemysła jest w epigramie Głuchowskiego ulega uwypukleniu.

Z kolei przez Paszkowskiego tekst Janicjusza zmodyfikowany został w jeszcze inny sposób:

Lecz niestetyż nie długo w wielkich mężach płużą⁷
 Zdradą go obieżano na sławnej biesiadzie
 Z cnoty zazdrość urasta, skąd na on świat jedzie. (Paszkowski 1611, k. 70)

Novum stanowi stwierdzenie, iż tych, którzy potrafią się przysłużyć dobrymi czynami, rychło opuszcza powodzenie – jest to element poszerzonej konkluzji (adjekcja), która u Janicjusza ograniczona jest do ostatniego dystychu, u Paszkowskiego zaś dwuczęściowa, a obie części są oddalone od siebie.

U Bielskiego brzmi jeszcze inaczej:

Śmierć mu w mięsopust ręce zdradzieckie zadały,
 Zazdrość i śmierć tak sama sprawia wielkość chwały. (Bielski 1763, 114)

Wprawdzie konkluzja jest tożsama z tą, która pojawia się w pierwowzorze, a więc przyczyna i skutek są te same, lecz ich ułożenie jest odwrotne (transmutacja).

Dystych otwierający wiersz Janicjusza o Łokietku, w którym wypowiada się sam władca, zawiera związane *descriptio extrinseca* oraz *descriptio intrinseca* monarchy i nawiązuje do antycznego toposu *anima et corpus* (Le Goff 1996, 14):

Corpore paruus eram, cubito vix altior uno,
 Sed tamen in paruo corpore magnus eram. (Janicjusz 1966, 240)
 [Ciałem byłem niewielki, zaledwie wyższy nad łokieć, a przecież
 w tym małym ciele byłem wielki]. (Janicjusz 1966, 241)

Dusza i ciało nie stanowią tu bynajmniej jedności, gdyż „ogromne” wewnątrz Łokietka funkcjonuje jako rekompensata wobec wątłej postury. W wersji Janicjusza dostrzec można nagromadzenie epitetów obrazujących budowę ciała monarchy („niewielki”, „mały”, „wielki”, „wyższy”). Adaptacja Klonowica zachowuje pierwotny sens, lecz jest bardziej związana: „Łokietek w lichym⁸ ciałku, ale był w dzielności / Olbrzymem [...]” (Klonowic 1673, k. A^{4v}). Choć treść uległa skondensowaniu, w tekście pojawia się poszerzenie myśli wobec łacińskiego pierwowzoru o cechę

7. *Płużyć* – ‘mieć się dobrze, kwitnąć, opływać w coś, odnosić korzyści’ (Mayenowa 1996, 441).

8. *Lichy* – ‘mały, drobny, niewielkiego wzrostu’; nierzadko występuje w połączeniu z deminutywem (Mayenowa 1979, 225).

charakteru, jaką jest ‘dzielność’ (adjekcja), a więc wy tłumaczenie wewnętrznej wielkości Łokietka. Ponadto Klonowic zastąpił ogólnik bardziej dosłowną frazą – sformułowanie „małego ciała” zamienił na „liche ciało” – w pierwszym wyrazie nastąpiło zastąpienie synonimem, w drugim zaś formą neutralną – deminutywem (immutacja). Zdrobnienie słowa „ciało”, a także wymiana ‘wielki’ na ‘olbrzym’ potęguje różnicę między rzeczywistym wzrostem, a postawą życiową władcy. Mamy do czynienia z amplifikacją w ujęciu wertykalnym (Barłowska 2008, 98). W ten sposób uległa spotęgowaniu opozycja: mały wzrost – wielkie serce.

Translacja Kmity jest niemal identyczna jak Janicjuszowy pierwowzór:

Byłem mały że zaledwie wżwyż łokcia jednego,
Wszakże w tak małym ciele sercam był wielkiego. (Kmita 1591, k. D)

Wprawdzie tłumacz dookreślił jedynie metaforyczne znaczenie wielkości Władysława Łokietka, dodając wyraz „serce” (adjekcja), lecz zabieg wpłynął na dosłowność wymowy wiersza, przez co jest ona konkretniejsza. Głuchowski znacznie zaś rozbudował laudację:

Cośkolwiek jest, co patrzysz na mnie wrytego
Dziwując się osobie wzrostu niewielkiego.
Jeśli umiesz rozeznąć rzecz wielką od małej
Także i bojaźliwą postawę od śmiałej.
Tak wiedz, iż przyrodzenie⁹ człowiekowi nigdy
Według biegu swojego nie uczyni krzywdy.
Bo i mego choć wzrostu trochę umniejszyło,
Ale mi to z śmiałością, z męstwem nagrodiło.
K temu cnoty i sprawy dobrej¹⁰ mi dodało,
Dla którem mnie z wielkimi mężmi porównało. (Głuchowski 1979, k. 75)

We wcześniejszych fragmentach pojawia się jedynie metafora „wielkości” w postaci konkretnej cechy (jak u Klonowica) lub w bardziej zawoalowany sposób (Janicjusz, Kmita). U Głuchowskiego uobecnia się również metafora „małości”, a więc owa bojaźń. Pojawia się kwestia roli natury, która poskapiwszy Łokietkowi wzrostu, w zamian podarowała znacznie więcej – śmiałość z męstwem, a także cnotę i umiejętność sprawnego rządzenia, mamy więc do czynienia z amplifikacją horyzontalną. Wartości te postawiły króla na piedestale wśród wielkich mężów. Natura dała więc więcej, niż zabrała. Ponadto dysproporcje te są jeszcze bardziej podkreślone w wyrażeniu ‘trochę umniejszyło’, a więc zabrano mu niewiele, a dano bardzo dużo.

9. *Przyrodzenie* – ‘przyroda, natura ujmowana jako niezależna od człowieka sfera kierująca funkcjonowaniem organizmów żywych’ (Mayenowa 2010, 4).

10. *Dobra sprawa* – ‘ład, porządek’ lub ‘sprawność’, tutaj: łatwość i skuteczność w sprawowaniu rządów (Mayenowa 1971, 135).

W epigramacie autorstwa Paszkowskiego pojawiają się również odwołania do natury i jej wpływu na niewielki wzrost monarchy:

Niewielkim-ci był wprawdzie z natury w swym ciele
Jednak w małej urodzie¹¹ wielkicem był śmieie¹². (Gwagnin 1611, k. 73)

Interesujący wydaje się być drugi wers dystychu. Paszkowski, co prawda, powrócił do użycia słowa ‘wielki’ jako określenia ogólnej postawy Łokietka (jak u Janicjusza), jednakże na nowatorskość ujęcia wskazuje część traktująca o wnętrzu monarchy, rozbudowana o człon ‘śmieie’, a więc o synonim słowa ‘odważnie’ (adjekcja). Zauważyć można pochodzącą od Głuchowskiego ‘śmiałą’ postawę i to dwukrotnie – w opozycji do ‘bojaźliwej’. Właśnie owa śmiałość czyniła go, według Paszkowskiego, wielkim.

U Bielskiego można dostrzec zmiany w opisie cech zewnętrznych i wewnętrznych monarchy:

Ciała wzrostem i kształtem¹³ mało nad łokciowy
Ubiegł męstwem olbrzymi umysł Łokietkowy. (Bielski 1763, 122)

Król jest niskiego wzrostu, ale również jego sylwetka wskazuje na karłowatość – krótkie nogi i ręce. Autor wyróżnił u Łokietka – zgodnie z filozofią oświecenia – umysł, z którego wywodzą się inne cechy – w tym przypadku męstwo. Poeta nazwał monarchę ‘olbrzymim’. Można tu dostrzec analogię do Klonowica i jego „w dzielności olbrzymem”, lecz u Bielskiego „środek ciężkości” przechodzi z jednostki na wartość – określenie będące miarą wielkości dotyczy nie samej postaci króla, a cechy, jaką posiada monarcha (adjekcja). Umiejętności Łokietka wywodzą się więc z umysłu.

Epigram Janicjusza *Mesco secundus* rozpoczyna wyliczenie negatywnych cech, które charakteryzują Mieszka II:

Degener, imbellis, gula, crapula, fordibus uxor,
Uxoris totus foemina, lurco nihil, (Janicjusz 1966, 227, 229)
[Ten był wyrodkiem, tchórzem, żarłokiem, opojem, plugawym jak
żona, opanowanym przez żonę, babą, rozpustnikiem, niczym]. (Janicjusz 1966, 226, 228)

Enumeracja jest bardzo sugestywna i tworzy zwięzłą, lecz treściwą charakterystykę monarchy. Dystych informuje o trzech sferach jego życia Mieszka – o stosunku do rycerskich powinności¹⁴: *degener* – ‘wyrodny’ oraz *imbellis* – ‘tchórzliwy’,

11. *Uroda* – ‘to, z czym się ktoś rodzi, wrodzone cechy’ (Urbańczyk 1977–1981, 431).

12. *Śmieie / śmiały* – ‘bez lęku, odważnie’ (Urbańczyk 1977–1981, 23).

13. *Kształt* – ‘forma, ukształtowanie, postać, zewnętrzny wygląd’ (Mayenowa, 1975, 417).

14. Podstawą do krytyki króla jest przede wszystkim nierespektowanie znanej od starożytności formuły *sapientia et fortitudo*. Wedle tego toposu dobry władca winien przede wszystkim być waleczny, a także samodzielny intelektualnie, a co za tym idzie, samodzielnie podejmować decyzje i potrafić udzielić słusznej rady – Mieszko nie wykazywał aktywności w żadnej z obydwu sfer (Curtius 2005, 186).

skłonności do zabawy: *gula* – dosł. ‘przewód pokarmowy’, ‘gardło’, tutaj: ‘obżarstwo’ oraz *crapula* – ‘opilstwo, a także o tym, że był służalczy wobec żony: *fordibus uxor* – ‘plugawy jak żona’ oraz *uxoris totus foemina* – ‘zniewieściał jak żona’.

Klonowic jeszcze inaczej scharakteryzował Mieszka II Lamberta:

Mieszko Wtóry nie był tak jako mężny przodek,
Lecz godownik, niewieściuch i gnuśny wyrodek¹⁵. (Klonowic 1763, A^{4v})

Acernus dokonał zabiegu adjecti – obudował słowo *degener*, czyli ‘wyrodny’, dodając do niego epitet ‘gnuśny’, zastosował także omownię – podkreślił, że Mieszko II różnił się od swego walecznego przodka (prawdopodobnie ojca, Bolesława Chrobrego), uwypuklając w ten sposób *vituperatio*. Następnie idąc tropem Janicjusza, poeta wyliczył cechy Mieszka II. Choć autor *Worka Judaszów* dokonał redukcji (detrakcja) określeń dotyczących natury władcy, enumeracja jego autorstwa wcale nie jest uboższa aniżeli ta w *Vitae Regum Polonorum*. Klonowic dwie cechy z wersji Janicjusza zawarł w jednej: *gula* i *crapula* skondensował do słowa ‘godownik’, które mieści informację o tym, iż króla cechowało cudzołóstwo; z kolei informacje o relacjach Mieszka z żoną i jego służalczości wobec niej skondensował w wyrazie ‘niewieściuch’.

U Kmita ów dystych brzmi następująco:

Wyrodek niewaleczny, niewieściuch opiły,
Żony swej prawie sługa, plugawiec i zgniły. (Kmita 1591, k. C)

We fragmencie można dostrzec inspirację wersją Klonowica, Kmita bowiem dwie sąsiadujące z sobą inwektywy przekształcił w jedną dużą, i to dwukrotnie, zamieniając drugi element na epitet w postaci przymiotnika i przyłączając do tego pierwszego, który pozostał rzeczownikiem, tak więc z Janicjuszowego „wyrodka i tchórza” powstał „wyrodek niewaleczny”, a z „opoja” i „opanowanego przez babę” powstał „niewieściuch opiły”. Połączone cechy w jedną inwektywę, o silnej wymowie deprecjonującej, dodatkowo wzmacniają *vituperatio* monarchy.

W wersji Głuchowskiego wypowiada się sam Mieszko, który dokonuje autocharakterystyki:

[...] A ja wdawszy się w rozkosz i w rozliczne złości
Począłem żyć przeciwko swojej przystojności¹⁶.
W cudzołóstwie, w lenistwie, nic nie myśląc o tym,
Com upuścił, jakobyem tego dostał potym [...]. (Głuchowski 1605, k. 41)

15. *Godownik – uczestniczący w uczcie, biesiadnik* (Mayenowa 1973, 195); *Niewieściuch* – ‘mężczyzna, który ma upodobanie w kobietach, rozpustnik’ (Mayenowa 1988, 237); *Gnuśny* – ‘leniwy, ociężały, niechętny, niesprawny w zakresie różnych dyspozycji psychicznych i fizycznych’ (Mayenowa 1977, 477).

16. *Przeciw przystojności* – ‘nieprzestrzeganie zasad moralnych, przyzwoitości, obyczajności’ (Mayenowa 2010, 153).

Janicjusz, a za nim Klonowic i Kmita, scharakteryzował Mieszka II jednoznacznie potępiająco, Głuchowski z kolei ukazał proces przemiany monarchy, który w pewnym momencie życia przestał szanować wszelkie wartości. W istocie opis, w odróżnieniu od poprzednich wersji, jest mniej krytyczny.

Paszkowski wzorował się na Janicjuszu, ale nietrudno dostrzec w jego wersji liczne zmiany:

Wyrodek, pijak marny, niemniej niewaleczny,
Marnotrawca¹⁷, niewieściuch, nigdy niestateczny.
W sprawach swoich nikczemny¹⁸, ospały, leniwy,
Narodowi polskiemu niemniej nieżyczliwy. (Gwagnin 1611, k. 31)

Przede wszystkim poszerzył rezerwuar określeń postawy Mieszka II Lamberta¹⁹. Tak więc jego nierycerskość i bierność sformułował następująco: „niemniej niewaleczny”, „ospały”, „leniwy”, „niewieściuch” z kolei zamiłowanie króla do biesiad: „pijak marny”, „marnotrawca”, „nigdy niestateczny”. Rozbudowane *aenumeratio*, choć zawiera elementy, które powielają te same treści, w rzeczywistości potęguje *vituperatio* Mieszka.

Bielski jeszcze inaczej sformułował ogólną charakterystykę monarchy:

Odrodny ten od ojca następca korony
Nie tak król, jak występków, jak niewolnik żony. (Bielski 1763, 61)

Autor *Widoku królestwa polskiego* skupił się na kwestii odmienności postawy Mieszka II Lamberta od tej, jaką wykazywał Bolesław Chrobry – w ten sposób uwypuklił *laudatio* pierwszego polskiego króla i jednocześnie podkreślił *vituperatio* jego syna. Krytyce poddana została przede wszystkim służalczość króla wobec żony.

Pierwsze dwa dystychy epigramatu *Mesco III Senex* zawierają zawołowany wstęp do charakterystyki Mieszka:

Saepe dies oritur nitida face: nec tamen illi
Credideris: subito nubilus esse potest.
Grandine messorum lapidare, tonitribus Orbem
Concutere, et rapidis frangere fulminibus. (Janicjusz 1966, 234)
[Często dzień pięknie wschodzi, mimo to nie
Ufaj, bo wnet może być chmurny
I gradem kamieniować żniwiarzy, gromami potrząsać
Światem, i szybkimi kruszyć piorunami]. (Janicjusz 1966, 235)

17. *Marnotrawca* – ‘ten, co lekkomyślnie trwoni i niszczy to, co posiada (przede wszystkim przez hulaszczycy, rozwiązywał tryb życia) (Mayenowa 1981, 165).

18. *Nikczemny* – tutaj: ‘grzeszny, skłonny do złego, nieuczciwy, też niewdzięczny’ (Mayenowa 1988, 386).

19. Tak oto brzmi charakterystyka Mieszka II w *Kronice sarmacyjnej Europejskiej*: „[...] który daleko od ojcowskich obyczajów odstąpił, abowiem był leniwy, niedbały, żony swej więcej słuchał i w sprawach jej naśladował bardziej niż radziec Pospolitej rzeczy” (Gwagnin 1611, k. 32).

Dzień, który zaczyna się pogodnie, może zakończyć się klęską żywiołową²⁰. Owa metafora nawiązuje do postaci Mieszka III Starego. Również odwołanie do żniwiarzy może nie być w pełni jasne, jest to jednak aluzja do złych decyzji monarchy, które jak twierdzą kronikarze, pogarszały warunki życia ludu²¹. Żniwiarze to część ludu, która tutaj reprezentuje całą warstwę społeczną, mamy więc do czynienia z synekdochą²².

Kmita przetłumaczył ów dystych w podobny sposób:

Często dzień pięknie wschodzi, przecie nie wierz jemu,
Bo wnet może być chmurny światu szerokiemu.
Z gradem pobić żeńce i świat trząść gromami
Strasznemi i bystreimi łamać piorunami. (Kmita 1591, k. Ciiij)

Czterowiersz Janicjusza został przetłumaczony przez Kmitę niemal słowo w słowo, różnica polega jedynie na dwukrotnym użyciu słowa „świat” – wyrażenie ‘świata szerokiemu’ to adjekcja, element dodany przez tłumacza. Poeta być może chciał w ten sposób podkreślić to, iż rządy Mieszka wpływały negatywnie na funkcjonowanie ogółu.

Paszkowski również rozpoczął epigramat od metafory pogody:

Często się tego trafia, że jasny dzień będzie,
Alić wnet czarną chmurą zaburzy się wszędzie.
To grad, to deszcz, to piorun z łyskawicą wstanie,
I ono ludzkie długie zepsuje staranie. (Gwagnin 1611, k. 53)

Autor zrezygnował z formuły bezpośredniego zwrotu do adresata z prośbą o nieuleganie zgubnemu pierwszemu wrażeniu, a także z nawiązania do żniwiarzy nawiedzonych przez grad, który zniszczył ich pracę, w zamian zamienił Paszkowski żeńców na ogół ludzi (immutacja). W ten oto sposób niszczycielski żywioł osiąga wymiar uniwersalny – unicestwia to, co próbuje zbudować człowiek. Tłumacz *Kroniki Gwagnina*, podobnie jak Kmita, przedstawił rządy Mieszka i jego negatywne skutki dla ogółu społeczeństwa.

U Bielskiego epigramat rozpoczyna się podobnie jak u Janicjusza, Kmitę i Paszkowskiego:

20. Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich zarejestrowała kilka frazeologizmów o identycznej wymowie, np. „przed śmiercią nie chwał człowieka żadnego” albo „Nie chwał dnia przed wieczorem”(Krzyżanowski 1969).

21. W kronice Joachima Bielskiego tak pisze autor o Mieszku: „[...] przetoż się uprzykrzył wszystkim, zwłaszcza swoją łakomością, ustawiając nowe a nieznośne podatki tak na szlachtę, jako i na prosty lud” (Bielski 1597, k. 126).

22. Użyte przez Janicjusza słowo ‘żniwiarze’ w podanym kontekście jest przykładem synekdochy części, czyli *pars pro toto* (Ziomek 1984).

Bądź niegdy dzień się śmieje wschodząc, wszakże chmury
 Nagle spadłe, tenże sam przerobią w ponury,
 Żeńców uderzą gradem, wstrząsą świat grzmotami,
 Drzewa, lasy, budynki łamie piorunami. (Bielski 1763, 88)

Siła niszczycielska owych piorunów i błyskawic może wstrząsnąć całym światem – formułę tę wykorzystał Bielski, idąc tropem Janicjusza i Kmity. Odmienny od pozostałych wersji jest ostatni wiersz, w którym poeta skonkretyzował (adjekcja) to, co niszczy siła piorunów, a więc i to, co zbudowała przyroda, i to, co osiągnął człowiek.

Vitae Regum Polonorum Janicjusza to zbiór epigramatów prekursorski wobec tradycji polskich śpiewników historycznych. Naśladowcy cyklu w różnym stopniu nawiązywali do pierwowzoru. Klonowic najczęściej stosował detrakcję – skracał treści zaczerpnięte z *Vitae Regum Polonorum*, a niektóre pomijał, co wynikało z długości jego epigramów. Zdarzało się, iż Klonowic używał adjekcji – dodawał informacje (np. w epigramie o Łokietku, w którym uwypuklił siłę wewnętrzną człowieka nad wątłym ciałem) oraz immutacji – zamieniał informacje na inne bądź zmieniał kolejność wykładanych treści. W ten sposób portrety monarchów zmieniały swoją wymowę – czasem stawała się ona bardziej krytykująca niż w pierwowzorze (epigram o Bolesławie Śmiałym). Z kolei w *Żywotach książąt i królów polskich* Kmity zabiegiem translatorskim dokonywanym najczęściej jest immutacja (np. uwspółcześnianie nazw własnych oraz demitologizowanie rzeczywistości) oraz detrakcja (pomijanie exemplów czy metafor użytych przez Janicjusza), a także transmutacja (w wierszu poświęconym Przemysławowi II). Głuchowski przede wszystkim stosował adjekcję (ze względu na długość konterfektów). Ponadto u Głuchowskiego trafić można również na liczne ślady inspiracji cyklem Janicjusza. Poeta chętnie stosował zabieg immutacji, co w efekcie zmieniało wymowę wiersza, niekiedy łagodząc *vituperatio* (np. epigram o Bolesławie Śmiałym). Paszkowski stosował przede wszystkim adjekcję i immutację, potęgując *vituperatio* (epigram o Mieszku II Lambertcie) lub łagodząc krytykującą wymowę (epigram o Bolesławie Śmiałym). Bielski przede wszystkim zamieniał informacje znajdujące się w cyklu Janicjusza na inne (wiersz o Bolesławie Śmiałym), ponadto stosował adjekcję (w wierszu o Mieszku III Starym) – zabiegi te wzmacniały wymowę wierszy. Autorzy przekładów i parafraz *Vitae Regum Polonorum* najczęściej formułowali przekaz w taki sposób, aby czytelnik nie miał wątpliwości, który z monarchów zasługuje na chwałę, a który na potępienie, jednakże niejednokrotnie dążyli do wyważenia swojej opinii o panujących.

3. Podobieństwa i różnice w sposobie kreowania wizerunków doskonałego władcy

Naśladowcy cyklu *Vitae Regum Polonorum* dokonywali zmian w stosunku do pierwowzoru, co wpływało na wymowę wierszy, łagodząc lub uwypuklając laudację czy naganę. W epigramie Janicjusza poświęconym Przemysłowi II dowiadujemy się o tym, że zginął w wyniku zdrady, gdyż kierował się cnotą. Klonowic pominął przyczyny zbrodni, lecz miejscu zbrodni oraz winowajcach. Kmita dokonał zabiegów transmutacji i adjekcji – w innej kolejności ułożył przyczyny morderstwa, rozbudowując je. Głuchowski także skorzystał z zabiegu adjekcji – dodał informację o tym, iż Przemysł skupił się na obronie granic kraju, a także dygresję w formie amplifikacji opisującą smutek, jaki zapanował po śmierci króla. U Paszkowskiego nowatorskie wydaje się być stwierdzenie, że dobre czyny nie idą w parze ze szczęściem. Bielski pozostał konsekwentny i nawiązał dość wiernie do *Vitae Regum Polonorum*, jedynie w tym sformułowaniu można zaobserwować pewne przestawki, jednak treść została niezmienną.

Początek epigramu Janicjusza o Łokietku to konfrontacja wyglądu monarchy z jego wnętrzem. Z wiersza wynika, iż człowieka należy oceniać po czynach, a nie po wyglądzie, w epigramie można dostrzec nagromadzenie epitetów, wskazujących na wielkość. Klonowic dokonał zabiegu adjekcji – poszerzył opis wewnętrzny o cechę charakteru, jaką jest dzielność, niejako definiując wewnętrzną wielkość Łokietka, ponadto Acernus użył immutacji, gdyż wprowadził w miejsce neutralnego wyrazu deminutyw ‘ciałko’, chcąc w ten sposób uwypuklić różnicę między drobną budową ciała monarchy, a jego osobowością – uwypuklił w ten sposób *laudatio* władcy. Kmita również dokonał zabiegu adjekcji, konkretyzując opis wnętrza Łokietka o cechę, jaką jest ‘wielkie serce’. Głuchowski znacznie rozbudował deskrypcję wnętrza i wyglądu króla. Według poety, natura wprawdzie ‘trochę umniejszyła’ Łokietka, darząc go drobną posturą, lecz w zamian dała o wiele więcej – męstwo, cnotę i umiejętność rządzenia państwem. Wersja Paszkowskiego powstała z inspiracji Janicjuszem i Głuchowskim. Poeta uwypuklił u monarchy odwagę. Bielski z kolei podkreślił u Łokietka mądrość, której wielkość przyćmiewa posturę – teksty kolejnych autorów wskazują nowe cechy immanentne Łokietka, zmienia się także ich hierarchia.

Pierwsza część epigramu poświęconemu Mieszkowi II Lambertowi to ogólna charakterystyka władcy, która dzieli się na trzy sfery jego życia: rycerskie powinności (wyrodney i tchórzliwy), skłonność do biesiad (obżartuch i opilec), a także relacje z żoną (plugawy jak ona, całkowicie jej podporządkowany). Klonowic Janicjuszowe słowo *degener* (‘wyrodek’) rozbudował o epitet ‘gnuśny’ oraz o informację, iż monarcha różnił się od swego walecznego przodka, ponadto dokonał

redukcji określeń – informacje o skłonności do biesiadowania zawarł w jednym wyrazie ('godownik'), podobnie skondensował opis relacji z żoną ('niewieściuch'). Kmita z kolei dwukrotnie połączył dwie cechy w jedną inwektywę, co spotęgowało krytykę króla. Głuchowski powołał się na Boską interwencję, która doprowadziła do wewnętrznej przemiany Mieszka. Paszkowski poszerzył łańcuch określeń postawy władcy, tak więc jego „nierycerskość” i bierność w podejmowaniu decyzji zmieścił w trzech epitetach, podobnie stało się z wyróżnieniem natury króla jako biesiadnika – tutaj również zastosował poeta trzy określenia. Bielski podkreślił przede wszystkim służalczość króla wobec żony, używając wobec niego słowa „niewolnik”. Tendencja do bardziej zwięzłego wyliczania wad monarchy, a także ingerencji w ich hierarchię również finalnie zaostrza krytykę Mieszka II Lamberta.

Epigramat o Mieszku III Starym rozpoczyna się od metaforycznego stwierdzenia, iż nie należy chwalić dnia, nim zajdzie słońce, gdyż w każdym momencie aura może ulec zmianie, niosąc za sobą niszczycielską siłę – obrazuje to wewnętrzną przemianę Mieszka Starego. Janicjusz napisał, iż żywioł może zaszkodzić żniwiarzom, nawiązując do złych decyzji monarchy, które godziły w chłopów. Kmita również odniósł się do rolników, lecz podkreślił, iż negatywne skutki może odczuć ogół, uwypuklając krytykę wobec monarchy. Paszkowski nawiązał do wersji Kmity, lecz zupełnie zrezygnował z przykładu żniwiarzy, podkreślając w zamian, iż żywioł wpływa niekorzystnie na ogół społeczeństwa. Bielski skonkretyzował to, co niszczy pogoda – a więc dorobek natury i człowieka. Wymiar szkód, jakich dokonał Mieszko po przemianie wewnętrznej, w kolejnych epigramach zwiększa się, tym samym krytyka monarchy nasila się.

4. Podsumowanie

Cykl *Vitae Regum Polonorum* to zbiór 44 mikrobiogramów rodzimych władców. Wierszowane sylwetki monarchów – zarówno przedstawianych negatywnie, jak i pozytywnie, mają charakter dydaktyczny – całość pozwalała czytelnikowi odpowiedzieć na pytanie, jakimi cechami winien odznaczać się doskonały władca, a jakich powinien się wystrzegać. Treści moralizatorskie zawarte w wierszach Janicjusza skierowane były zarówno do monarchów – służyły jako rady dotyczące sposobu rządzenia państwem, jak i do każdego człowieka – informując go o tym, jak postępować w życiu.

Zabiegi użyte do scharakteryzowania wizerunków królewskich w *Vitae Regum Polonorum* i cyklach nawiązujących funkcjonowały jako środki perswazji. Jej celem było propagowanie pozytywnych wzorców władcy, a także przestrzeżenie przed niewłaściwą postawą. Naśladowcy cyklu Janicjusza na ogół powielali

zabiegi użyte w pierwowzorze, często je jednak dookreślali, wzmacniając w ten sposób pochwałę i krytykę monarchów. Zdarzało się również, że poeci modyfikowali zabiegi użyte w *Vitae Regum Polonorum*, co w rezultacie obniżało poziom krytyki władcy. Zespół postaw, którym hołdowali władcy w epigramach Janicjusza, jego naśladowcy najczęściej poszerzali o nowe, rzadziej redukowali, lecz zmiany wpływały na postrzeganie monarchy. Dobór cech osobowości danego władcy nierzadko związany był z okresem, w którym powstał konkretny zbiór, tak więc niekiedy, jako dominujący przymiot, waleczność ustępowała pobożności, a pobożność z kolei umysłowi.

Tradycję pisania zwięzłych wizerunków rodzimych władców służącą parenzie, którą zapoczątkował Janicjusz, kontynuatorzy konsekwentnie pielęgnowali, a zmiany wprowadzone w ich utworach względem pierwowzoru i dokonania poprzedników na ogół służyły skuteczniejszemu odbiorowi treści dzieła przez czytelnika, co ułatwiało wyciągnięcie nauki z lektury.

Bibliografia

- Banaszkiewicz, Jacek.** 1981. „Czarna i biała legenda Bolesława Śmiałego”. *Kwartalnik Historyczny*, 88: 353–390.
- Barłowska, Maria.** 2008. *Amplifikacja retoryczna W Retoryka*, red. M. Barłowska, A. Budzyńska-Daca, P. Wilczek, 98–115. Warszawa: PWN.
- Barłowska, Maria.** 2015. *Amplifikacja. W Retoryka*. Warszawa: PWN.
- Bielski, Jan.** 1763. *Widok Królestwa Polskiego*, t. 1, ks. 2. Poznań: Drukarnia Collegium Poznańskiego Societatis Jesu.
- Bielski, Joachim.** 1597. *Kronika polska Marcina Bielskiego nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego, wydana*. Kraków: Drukarnia Jakuba Sibeneychera.
- Budzisz, Andrzej.** 1988. *Epigramat łaciński w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku. Studium analityczne*. Lublin: TNKUL.
- Curtius, Ernst, Robert.** 2005. *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*, tłum. A. Borowski. Kraków: Universitas.
- Cytowska, Maria.** 1969. *Nowe uwagi o Żywotach Królów Polskich Klemensa Janickiego. W Europejskie związki literatury polskiej*, red. J.Z. Jakubowski, J. Kulczycka-Saloni, Z. Libera, 77–88. Warszawa: PWN.
- Ćwikliński, Ludwik.** 1893. *Klemens Janicki poeta uwieńczony (1516–1543)*. Kraków: Akademia Umiejętności.
- Długosz, Jan.** 2009. *Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, red. i koment. K. Pieradzka, przekł. J. Mrukówna, ks. 2. Warszawa: PWN.
- Fulińska, Agnieszka.** 2000. *Naśladowanie i twórczość. Renesansowe teorie imitacji, emulacji i przekładu*. Wrocław: Wydawnictwo FNP.
- Głuchowski, Jan.** 1979. *Ikones królów i książąt polskich* [reprodukcja fototypiczna wydania z 1605 r.]. Wrocław: Ossolineum.
- Górska, Barbara.** 1979. *Wstęp. W Ikones królów i książąt polskich* [Reprodukcja fototypiczna wydania z 1605 r.]. Wrocław: Ossolineum. V–XVI.

- Gwagnin, Aleksander.** 1611. *Kronika Sarmacyjej Europejskiej*. Kraków: Drukarnia Mikołaja Loba.
- Helsztyński, Stanisław.** 1981. *Ulubieniec muz. Opowieść o Klemensie Janickim*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Janicjusz, Klemens.** 1966. *Carmina. Dzieła wszystkie*, wyd. J. Krókowski, tłum. E. Jędrkiewicz. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Janów, Jan.** 1929. „Z dziejów polskiej pieśni historycznej” (T. Zawacki autorem Nieznanego śpiewnika historycznego z XVI wieku). *Pamiętnik Literacki*, 26: 143–163.
- Januszkiewicz, Michał.** 2017. *Być i rozumieć. Rozprawy i szkice z humanistyki hermeneutycznej*. Kraków: Instytut Myśli Józefa Tischnera.
- Kempiński, Andrzej, Maria.** 2001. *Encyklopedia mitologii ludów indoeuropejskich*. Warszawa: Wydawnictwo ISKRY.
- Klonowic, Sebastian, Fabian.** 1678. *Pamiętnik ksiązków i królów polskich*, Kraków.
- Kmita, Jan, Achacy.** 1591. *Żywoty królów polskich*. Kraków: Drukarnia Mikołaja Scharffenbergera.
- Korolec, Jerzy, Bartłomiej.** 2006. *Wolność, cnota, praxis*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Krzyżanowski, Julian.** 1969. *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*, t. 1. Warszawa: PIW.
- Kumaniecki, Kazimierz.** 1990. *Słownik łacińsko-polski*. Warszawa: PWN.
- Lausberg, Heinrich.** 2002. *Retoryka literacka. Podstawy wiedzy o literaturze*, tłum. i oprac. A. Gorzkowski. Bydgoszcz: Homini.
- Le Goff, Jacques.** 1996. *Człowiek średniowiecza*, tłum. Maria Radożycka-Paoletti. Bydgoszcz: Homini.
- Lewandowski, Ignacy.** 1996. *Janickiego epigramy o polskich królach*. W *Litteris vivere. Księga pamiątkowa ofiarowana profesorowi Andrzejowi Wójcikowi*, red. Ignacy Lewandowski, 105–114. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Malicki, Jan.** 1989. *Przemiany gatunkowe renesansowych icones*. W *Legat wieku rycerskiego. Studia staropolskie*, red. Jan Malicki, 64–96. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Mayenowa, Maria, Renata.** 1971. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 5. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Mayenowa, Maria, Renata.** 1973. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 7. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Mayenowa, Maria, Renata.** 1974. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 8. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Mayenowa, Maria, Renata.** 1975. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 9. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Mayenowa, Maria, Renata.** 1979. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 12. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Mayenowa, Maria, Renata.** 1981. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 13. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Mayenowa, Maria, Renata.** 1985. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 16. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Mayenowa, Maria, Renata.** 1988. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 18. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Mayenowa, Maria, Renata.** 1996. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 24. Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Mayenowa, Maria, Renata.** 1998. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 26. Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

- Mayenowa, Maria, Renata.** 2010. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 34. Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Nowicka-Jeżowa, Alina.** 2005. *Komparatystyka i filologia. Uwagi o studiach porównawczych literatury epok dawnych*. W *Polonistyka w przebudowie. Literaturoznawstwo – wiedza o języku – wiedza o kulturze – edukacja*, red. Małgorzata Czermińska, 348–358. Kraków: Universitas.
- Urbańczyk, Stanisław.** 1977–1981. *Słownik staropolski*, t. 8-9. Wrocław: Instytut Języka Polskiego PAN.
- Volkman, Richard.** 1995. *Wprowadzenie do retoryki Greków i Rzymian*, tłum. L. Bobiatyński. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Ziomek, Jerzy,** „Metafora a metonimia: refutacje i propozycje”, *Pamiętnik Literacki* 75: 181–209.